

СВОЄРІДНІСТЬ ХРОНОТОПІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВІСТІ «БРИГАНТИНА» ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

У статті розглядається повість О. Гончара «Бригантина» в аспекті з'ясування особливостей її хронологічної організації на різних рівнях художнього тексту. Акцентується зокрема на формах нарації, функції ліричних відступів, динаміці розкриття просторового і часового сегментів.

Ключові слова: хронологічна організація, автор, наратор, форми нарації, промінь зору.

В статье рассматривается повесть О. Гончара «Бригантина» в аспекте исследования особенностей ее хронологической организации на разных уровнях художественного текста, в частности акцентируется на формах нарации, функции лирических отступлений, динамике раскрытия пространственного и временного сегментов.

Ключевые слова: хронологическая организация, автор, наратор, формы нарации, луч зрения.

The given article considers the story “Brigantine” by Oles Honchar from the aspect of chronological sequence on different levels of a literary text.

The emphasis, in particular, is on the narration forms, the function of lyrical digression, and the dynamics of place and time disclosure.

Key words: chronological organization, author, narrator, narrative forms, a ray of view.

«Заздоровним словом романтиці» назвав Ю. Лукін «Бригантину» Олесь Гончара, яка тоді, на початку 70-х років минулого століття, була (як і все, створене Майстром) позначена увагою читачів і літературознавців. Для мене ця повість – щось дуже особисте, такий світлий спомин із неповторної студентської юності. Нам, першокурсникам-філологам, студенти-випускники запропонували обговорити новий твір О. Гончара, який тільки-но вийшов у серії «Романи й повісті» (демократичне видання, зроблене на простому папері, коштувало копійки, воно відразу поповнило наші нехитрі домашні бібліотеки). Це була «Бригантина». Ми старанно готувались: читали текст, робили якісь нотатки і страшенно хвилювалися перед обговоренням, бо це був наш перший, ще невпевнений, несміливий крок до нелегкої проблеми осмислення художнього твору, розуміння його мистецької значущості. Романтик Олесь Гончар своєю «Бригантиною» був нам близький, зрозумілий, оповідь про право-волю Порфира Кульбаки змушувала задумуватися про болючі свої (і не тільки свої) проблеми.

З часу виходу повісті О. Гончара в 1973 році про неї написано багато. Власне, усі, хто досліджував творчість Майстра і системно, й епізодично, зверталися до цього твору, розглядаючи його в різних аспектах поетики (М. Наєнко, А. Погрібний, В. Панченко, В. Дончик, В. Фашенко, С. Пінчук, Ю. Лукін та багато інших), наголошуючи на характерному вияві в ньому поетичного реалізму О. Гончара (С. Пінчук), визначаючи його жанрові параметри як епіко-ліричної, соціально-психологічної, реалістично-неоромантичної, лірико-психологічної повісті, вбачаючи в «Бригантині» прикметні риси роману виховання, акцентуючи оригінальність митця в осмисленні теми виховання дітей тощо.

У своїй статті ми спробуємо розглянути питання особливостей хронотопічної організації повісті О. Гончара «Бригантина», яке не було предметом спеціального дослідження, хоча специфічні часопросторові параметри твору письменника відзначали свого часу Л. Новиченко, А. Погрібний, Л. Коваленко, М. Кагарлицький, В. Панченко та ін.

Хронотоп «Бригантини» безпосередньо пов'язаний з визначенням авторської позиції у творі, нарративною системою тексту. Прикметною в аналізованій повісті О. Гончара є тотальна присутність автора, що виявляється в усьому. Насамперед у задумі. Як відомо із щоденникових записів письменника і спогадів його дружини Валентини Данилівни, у 1971-1972 роках, коли писався твір, О. Гончар «об'їздив майже всі школи-інтернати для трудних дітей, а їх в Україні більше двох десятків...» [1, с. 224]. Імовірно, що він був в такій спецшколі і на Дніпропетровщині в селі Тритузне Солонянського району (в роки моєї студентської юності – 1973-1978 – її директором була мати моєї університетської подруги Людмили Ткаченко, яка багато розповідала про вихованців і порядки цього закладу). І, очевидно, саме тому такий колоритний начальник служби режиму школи для малолітніх правопорушників у повісті має прізвище Тритузний.

Про активність автора свідчить і перехрещення, логічний взаємозв'язок різних форм нарації: «Я-нарація», здійснювана від імені власне автора, «важкого» підлітка Порфира Кульбаки, учителів і вихователів спецшколи, матері хлопчика, інших героїв твору. Використання О. Гончаром такої багатовимірної нарративної форми закономірне, бо все в повісті спрямоване на правдиве відображення художньої повноти світу і психології непростого характеру підлітка, який поданий у динаміці, розвитку суперечностей. Активізація присутності автора, органічно поєднана з іншими формами нарації, створює враження цілісності тексту, його відкритості. Автор розвиває і доповнює себе в героєві, про що виразно свідчать уже перші сторінки «Бригантини». Автор поруч з Порфиром Кульбакою, бо йому необхідно самому відчувати внутрішній стан підлітка, визначити його і через реакцію на вчителів самого Кульбаки у складній ситуації: «Сторожке, крутолобе зайшло, стало перед учителями, прикрившись недоброю скривленою осмішкою» [2, с. 7]. Саме таким бачать героя і автор, і вчителі, і читач у сцені першого знайомства з ним. Тут промені зору (В. Фашенко)

автора і педагогів збігаються, бо вони прагнуть відразу зрозуміти душевний стан хлопчини: «По зблідлому від хвилювання обличчю сонячним зайчиком промайнуло щось світле» [2, с. 7]. Автор чітко визначає наратора, який, очевидно, багато чого знає наперед про Кульбаку й тому легко помічає «щось світле» на його обличчі при згадці про рибалку. Але ж і досвідчені педагоги теж не могли не помітити цього. Різне фізично-просторове положення (наратор спостерігає і за Кульбакою, і за директором школи, а останній бачить перед собою лише нового вихованця) дозволяє говорити не лише про спільне в позиції суб'єктів нарації, а й розмежувати їх. Наратор акцентує увагу на показі намагань директора зрозуміти по зовнішності Кульбаки його психічний стан: «Нема ще в школі таких апаратів, щоб психіку новачка наскрізь просвітлювали, тож тільки й залишається директорові давній класичний спосіб: заглядай у вічі, вловлюй та вгадуй, чим він порадує вас, цей новий прибулець» [2, с. 9]. А сам герой – Порфир Кульбака – поданий «Я-нарація», здійснена від імені директора школи, досвідченого педагога, особистого друга В. Сухомлинського: «Настовбурчений стоїть, вовчкуватий, ображений твоїм зауваженням. У змружених очах зачалось щось хижувате, сторожать вони кожен твій вираз і рух...» [2, с. 9].

Дослідники проблем наратології (Р. Барт, Б. Ейхенбаум, Ж. Женетт, Ю. Лотман, П. Рікер, В. Шмід, О. Галич, М. Зубрицька, М. Ткачук, О. Ткачук та ін.) справедливо стверджують, що нарація є тим фундаментом, на якому формуються жанровизначальні чинники – сюжет, композиція, хронотоп. В аналізованій повісті О. Гончара межі хронотопу окреслюються вже у вищезгаданому діалозі Кульбаки і директора школи Валерія Івановича. Порфир чітко знає, де справжнє життя, «право-воля» – на лимані, на озерах, в очеретах, коли можна йти «Куди душа забажає... Галасвіта» [2, с. 8], і що звідси, із спецшколи, замкнутого в чотирьох стінах простору, він усе одно втече, «Хоч і ланцюгом прикуйте!» [2, с. 9]. Тут же виокремлюється героєм ще один замкнутий простір – згадка про карцер, що кілька разів далі повторюватиметься в тексті. Згадані два хронотопи, як слушно зауважила Н. Сидоренко, постійно протиставляються в «Бригантині»: «безмежного й вічного світу та обмеженого муром і присудженим терміном «світу» спецшколи» [3, с. 76]. Ці хронотопи реалізуються в тексті як два топоси: рідний – Комишанка – «преславна столиця низового очеретяного царства», право-воля і чужий, або ворожий – Верхня Комишанка – колись там був монастир, тепер режимна спецшкола. Обидва просторові виміри сповнені виразними деталями: Комишанка – це гарячі піски, кучугури, виноградники, воронець, птаство, мати, дядько Іван; Верхня Комишанка – мур, брама, карцер, у якому тапчан, «всевидяча дірочка в дверях», єдине вікно, а ще ногомийка, майстерні.

Наратор у «Бригантині» ніде не виступає безстороннім спостерігачем: його розумне, тактовне втручання, глибоко особистісне сприйняття й оцінка вчинків, героїв, подій викликають інтенсивну роботу думки, почуття, уяви. І тут особлива роль належить авторським ліричним відступам-узагальненням,

зміст яких пов'язаний із відтворенням розвитку Порфирового характеру, співвідношення в ньому «хочу» і «треба», у яких підсумовуються погляди автора, педагогів, матері, інших героїв на Порфира Кульбаку.

У ліричних відступах автор не просто висловлює своє ставлення до героя, своєрідно коментує його внутрішній стан, думки, а й відкрито «керує» рухом його свідомості та уяви, активно залучаючи і читача до своїх роздумів. Так, почуття озлобленості підлітка на весь світ нерідко пом'якшується завдяки відтворенню багатства його асоціацій, емоцій, фантазії. Автор поєднує в одному просторі реально непоєднуване, про що свідчить, наприклад, епізод у карцері: нестримна уява підлітка розриває всі просторово-часові обмеження: «І ніякого вже й чуда не було в тому, що незабаром карцер знявся з якоря, зовсім відчутно поплив кудись разом зі своїми пошкрябаними стінами...»), а суб'єктивний, внутрішній рух його душі передано через метафоричний образ летючого корабля («...мов летючий корабель, летить уже він серед вільності, під блакиттю весни на крилах нестримної дитячої уяви» [2, с. 36]). Такі ліричні відступи виконують і важливу композиційну роль – підсумовують розвиток окремих ситуацій, у яких митець прагне розкрити один із аспектів характеру Порфира, узагальнити його, акцентувати цей важливий етап пізнання внутрішнього світу героя як самобутньої особистості. Ліричним відступом завершується й одна з найсвітліших, найоптимістичніших ситуацій «Бригантини» – змагання з ходьби в мішку, яке справедливо виграв Порфир Кульбака. Безпосередньо звертаючись до читача, немов запрошуючи його розділити разом із героєм радість переможця, О. Гончар відтворює органічний взаємозв'язок між святковим настроєм підлітка і весняним святом природи із теплим, щедрим дощем і барвистою веселкою, розширює суб'єктивно-психологічний часопростір героя: «І якщо зараз хто, мов цирковий акробат, мов матрос десь на вантах чи верхолаз найчіпкіший, подерся й подерся по стовпу тієї небесної арки, якщо хто вже на самім вершечку опинивсь, осідлав її, верхи на райдузі сидить, – то це, звичайно ж, Порфир Кульбака, сьогоднішній чемпіон, для якого вже нема нічого зараз неможливого, недосяжного!» [2, с. 136].

Усезнаючий наратор фіксує кожен якісний змін, причинно-наслідкові зв'язки, пов'язує воєдино часові сегменти – від темпоральної характеристики часу (весна-літо) до часових маркерів (доба, ранок, вечір). Коли Порфир потрапив у спецшколу, його вчителі – Марися Павлівна й Борис Савович – вирішили «познайомитися з матір'ю, дізнатись про того бешкетника, так би мовити, з першоджерел» [2, с. 19]. Знайомство відбулося, коли Оксана «сама розставляла загорожі для захисту сьогорічних саджанців» [2, с. 19]. Це була вже тепла весна, бо Марися Павлівна була лише «у сірому светрі», «боса йшла, а модельні свої несла в руках» [2, с. 19]. Наратор не раз наголошує, що все відбувається весною. Так, коли Порфир утік зі спецшколи, «випарувався, зник» [2, с. 80], він спав «на причілку матеріної хати, під розквітлим абрикосом [2, с. 88]; драматизм психологічного часу підлітка, якого знайшли й повертали назад у спецшколу («змучене й розранене створіння», яке

«защухло біля вікна» [2, с. 113]), пом'якшено заувагою про те, що за вікном цвів воронець – «суцільне живе вогнище» [2, с. 113] – таким його бачить маленький втікач. Часова обмеженість зображених у повісті подій (кілька місяців весни і літа) тонко поєднана з акцентуацією плинності часу, динаміки, активності всього живого: «А тим часом весніє, весніє...» [2, с. 63]; «Ще рання весна, ота сама розвесінь» [2, с. 80]; «Увечері по той бік муру солов'ї витьохкують, повно їх там у вербах...» [2, с. 121], «Весна тут недовго триває. Відцвів воронець, облетіли на вітрах маки польові (рано вони зацвітають і швидко гаснуть), і вже літо смагляве виглядає з-за кучугур» [2, с. 121]. Як подієвий та ідейно насичений час весна в «Бригантині» пов'язана з оновленням, позитивними змінами. Лірик Олесь Гончар зовсім не випадково обирає для своєї повісті саме цю пору року, коли «глибинно, весняно клекоче вода, шум течії наче зливається з шумом невидимих крил угорі, в нічному небі...» [2, с. 68]. У ліричних роздумах Ганни Остапівни про плинність часу, який «ось так... тече, летить мимо вас, і ви на щось сподіваєтесь, а щось неминуче втрачаєте, і душу вам охоплює смуток від неможливості зупинити чи бодай затримати цей невблаганний плин...» [2, с. 68], відчуваємо щемку гончарівську філософію життя, уміння митця відчувати людину в глобальних вимірах буття.

Наративне тло повісті становить теперішній час, апеляція до минулого як головного героя Порфира Кульбаки, так і персонажів другорядних – матері Оксани, педагогів спецшколи – Валерія Павловича, Ганни Остапівни, Марисі Павлівни, Антона Герасимовича Тритузного, її вихованців – Бугра, Гени Буткевича та інших – створює ілюзію розгалуженості сюжету, так би мовити, певним чином компенсує жанрову обмеженість власне повісті, сприяє поглибленню розкриття характерів.

Динаміка розкриття часового сегмента безпосередньо пов'язана із функціонуванням різних просторових площин, серед яких особливого значення набуває, на наш погляд, категорія дому і «квітковий бар'єр», «з травички зітканий мур» [2, с. 198], який з'являється на останніх сторінках повісті й символізує справжню свободу особистості. Концептуальна ж ідея дому художньо переконливо реалізується в усій художній системі повісті: дім – це не лише «хата під очеретом», яку стереже «присмучений Рекс, вірне створіння, що тяжко переживає відсутність господаря» [2, с. 17]; це мати, яку Порфир називає на «ви», як споконвіків було прийнято в селах; саме додому, до матері він уперше втік зі спецшколи; це його морально-ціннісні орієнтири – дідусь, «фронтвик, з однією легенею в грудях, медалями у вузлику» [2, с. 30], дядько Іван – інспектор, котрий нещадно боровся з бракон'єрами. Інші ж просторові площини – карцер, карантинний поверх, третій поверх спального корпусу, клас, майстерні, коридор, автобус, будка вартового, порт, скверик, кущі тощо – виконують присутню роль у втіленні авторської ідеї, актуалізовані то як форма прогресивного простору, то підкреслюють приреченість середовища, що оточує Порфира Кульбаку.

Таким чином, особливість хронотопічної організації повісті О. Гончара «Бригантина» регулюється і її власне жанровою характеристикою, й особливостями використання різних наративних форм. Сміслова наповненість хронотопу є визначальною для розкриття авторської концепції світу і характеру героїв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Замість післямови. Слово автору «Бригантини», читачам, літературознавцям. Упор. Яків Оксюта // Гончар Олесь. Бригантина. Повість. – К.: Веселка, 2008. – 240 с.
2. Гончар Олесь. Бригантина. Повість // Олесь Гончар: Твори в 6-ти томах. – К.: Дніпро, 1979. – Т. 6. – С. 5–201.
3. Сидоренко Наталія. Жанрові модифікації лірико-романтичних повістей про дитинство в українській літературі 60-80-х років ХХ ст. // Слово і Час. – № 9. – 2011. – С. 72–81.